

Θανάσης Ν. Παπαθανασίου

Οι εικόνες τῆς Βασιλείας

*Κάποια ἀθέατα τοῦ Καβάσιλα καὶ κάποιοι
πειρασμοὶ τῆς Εὐχαριστιακῆς μας θεολογίας¹*

τις μέρες μας πολλαπλασιάζονται τὰ θεολογικὰ κείμενα τὰ ὁποῖα ἐπαναλαμβάνουν τὴν περίφημη ταυτοποίηση πού μᾶς κληροδότησε ὁ ἅγιος Νικόλαος Καβάσιλας: Ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἡ θεία Εὐχαριστία. Τρεῖς φορές στὸ περίφημο ἔργο του *Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας* ὁ Καβάσιλας, ἀποκαλώντας τὴν Εὐχαριστία «τὰ μυστήρια», ὑπογραμμίζει ὅτι «σημαίνεται ἡ Ἐκκλησία ἐν τοῖς μυστηρίοις» ἢ «διὰ τῶν μυστηρίων». Καὶ διευκρινίζει (παραθέτω σὲ μετάφραση): «Σημαίνεται ἡ Ἐκκλησία στὰ μυστήρια, ὄχι σὰν σὲ σύμβολα, ἀλλὰ σὰν τὰ μέλη ἀπέναντι στὴν καρδιά καὶ σὰν τοὺς κλάδους ἀπέναντι στὴ ρίζα τοῦ φυτοῦ καί, ὅπως εἶπε ὁ Κύριος, σὰν τὰ κλήματα στὴν ἄμπελο. Διότι ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ κοινότητα ὀνόματος μόνο ἢ γιὰ ὁμοιότητα ἀναλογίας, ἀλλὰ γιὰ οὐσιαστικὴ ταυτότητα... Ἄν θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ δεῖ τὴν Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ, ... δὲν θὰ ἔβλεπε τίποτε ἄλλο, παρὰ μόνο τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου»².

1. Τὸ κείμενο αὐτὸ βασίζεται στὸ τελευταῖο μέρος τοῦ μελετήματός μας, «Il sacramento dell' invito. Le specie eucharistiche e la missione della Chiesa nell' ottica liturgica di Cabasilas», *Nicolas Cabasilas e la Divina Liturgia. Atti del XIV Convegno ecumenico internazionale di spiritualità byzantina, Bose 14-16 settembre 2006*, Edizioni Qiqajon, Comunità di Bose, Magnano, Italia 2007, σσ. 188-191 (ὀλόκληρο: σσ. 165-191). Τὸ μελέτημα αὐτὸ δημοσιεύτηκε στὰ ἑλληνικὰ μὲ τὸν τίτλο «Μόνον μὲ ψωμί; Μόνον μὲ κρασί; Ἡ δυνατότητα χρήσης ἄλλων ὑλικῶν στὴ θεία Εὐχαριστία», *Σύναξη* 105 (2008), σσ. 55-73, χωρὶς τὸ ἐν λόγῳ τελευταῖο μέρος (πράγμα πού, ἄλλωστε, εἶχε σημειωθεῖ· σ. 55). Τὸν προβληματισμὸ γιὰ τὴ σημασία τῆς πράξης (ὁ ὁποῖος ἐπίθετα παρακάτω) τὸν ἀνέπτυξα καὶ σὲ εἰσήγησή μου μὲ τίτλο «Μέλλον, ἢ μαία τῆς Ἱστορίας. Εὐχαριστία καὶ Ἱεραποστολή» (Ακαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν, Βόλος 12 Ἀπριλίου 2008), τῆς ὁποίας ἡ δημοσίευση ἐγκραμεῖ.

2. Καβάσιλας, «Ἐρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας», κεφ. 38-39, *Φιλοκαλία τῶν Νηπτικῶν καὶ Ἀσκητικῶν*, 22 (κείμενο - μτφρ. - σχόλια Παναγιώτη Κ. Χρήστου), ἐκδ. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 193. Οἱ τρεῖς φορές πού ἐπαναλαμβάνει τὴ φράση βρίσκονται στίς σσ. 190-192. Στὸ ἐξῆς οἱ παραπομπές μας θὰ εἶναι σ' αὐτὴ τὴν ἔκδοση, ἢ ὁποῖα

Ὁ πραγματικὸς ἑαυτὸς τῆς Ἐκκλησίας, συνεπῶς, θρῖσκεται στὴν Εὐχαριστία. Ἡ Εὐχαριστία εἶναι αὐτὴ ποὺ πραγματοποιεῖ τὴν Ἐκκλησία καὶ εἰκονίζει τὴν ἑσχατολογικὴ Βασιλεία. Εἶναι περιττὸ νὰ ἐπαναλάβουμε ἐδῶ πόσο σημαντικὴ εἶναι αὐτὴ ἡ ταυτοποίηση Ἐκκλησίας καὶ Εὐχαριστίας καὶ ἡ ὑπέροχη κατανόηση τῆς Εὐχαριστίας ὡς εἰκόνας τῆς Βασιλείας.

Ἔχω τὴν ἐντύπωση, ὡστόσο, ὅτι ἐδῶ μπορεῖ νὰ διατυπωθοῦν κάποια ἐρωτήματα: Αὐτὴ ἡ σχέση Εὐχαριστίας καὶ Βασιλείας εἶναι, ἄραγε, ἀμφιμονοσήμαντη καὶ ἀποκλειστικὴ; Ἡ Εὐχαριστία εἶναι, ἄραγε, ἡ μόνη εἰκόνα τῆς Βασιλείας καί, κατὰ συνέπεια, τὸ μόνον ἀποφασιστικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ταυτότητα τῆς Ἐκκλησίας;

Οἱ διερωτήσεις αὐτὲς ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὸν προσανατολισμὸ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δίου. Σὲ διάφορα σύγχρονα θεολογικὰ ἔργα εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ προσδιορισμὸς τῆς Εὐχαριστίας ὡς τῆς μόνης εἰκόνας τῆς Βασιλείας καὶ ὡς τοῦ μόνου ἀποφασιστικοῦ στοιχείου γιὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸ ἑαυτό, δημιουργεῖ τὸν συνειρμὸ ὅτι συλλήβδην ὅλα τὰ ἄλλα στοιχεῖα ποὺ ὑπάρχουν στὴν ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ μπορεῖ νὰ εἶναι «καλὰ» καὶ «χρήσιμα», ἀλλὰ σὲ κάθε περίπτωσι εἶναι δευτερεύοντα, δηλαδὴ στοιχεῖα μὴ ἀποφασιστικὰ γιὰ τὴν ταυτότητα τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ ἐπόμενο δῆμα ποὺ συχνὰ γίνεται, εἶναι ἡ ἀπόληξι στὸ συμπέρασμα ὅτι, ἂν τυχὸν αὐτὰ τὰ στοιχεῖα (τὰ ὁποῖα ἔχουν χαρακτηρισεῖ δευτερεύοντα) ἐκλείψουν, δὲν θὰ παραβλαφθεῖ ὁ ἑαυτὸς τῆς Ἐκκλησίας. Ἐνα ἀπ' αὐτὰ τὰ στοιχεῖα θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ: ἡ ἀλληλεγγύη καὶ ἡ ἔγνοια γιὰ κοινωνικὴ δικαιοσύνη, τίς ὁποῖες κατ' ἐπανάληψιν οἱ θεολογικὲς ὀπτικές, τίς ὁποῖες ἀναφερόμαστε, τίς μυκτηρίζουν ὡς προσκοπισμὸ, τίς ἀπαξιώνουν ὡς ἠθικισμὸ ἢ (στὴν καλύτερη περίπτωσι) τίς ἀνέχονται ὡς μία ἐπὶ μέρους δραστηριότητα καὶ ὀπωσδήποτε ὄχι ὡς στοιχεῖο ἀποφασιστικὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ταυτότητας.

Μήπως κάτι ἔχει μείνει ἀθέατο;

Ἐδῶ ὑπάρχει κάτι ποὺ ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ μᾶς παραξενέψει. Στὰ τρέχοντα θεολογικά μας πράγματα φαίνεται νὰ ἔχει περάσει ὅλος ἀπαρτήρητη ἄλλη μία ταυτοποίηση ποὺ ἔχει κάνει ὁ ἴδιος ὁ Καθάσιλας, καὶ μάλιστα στὸ ἴδιο ἔργο του, τὴν *Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας*. Βρίσκεται στὸ σημεῖο ὅπου ὁ ἅγιος Νικόλαος σχολιάζει τὸ δραχὺλογο αἶτημα τοῦ λαοῦ κατὰ τὴ Λειτουργία, «Κύριε ἐλέησον». Τὸ νὰ ζητεῖ κανεὶς τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ –λέει ὁ Καθάσιλας– *συμπίπτει* μὲ τὸ νὰ ζητεῖ τὴ Βασιλεία του. Διότι «ὁ ἔλεος τοῦ Θεοῦ τὴν αὐτοῦ βασιλείαν σημαίνει»³. Ἄν κανεὶς

καὶ βελτιώνει (σ. 22) ἐκείνη τοῦ J. P. Migne (*Patrologia Graeca* 150, 368-492).

3. Καθάσιλας, «Ἐρμηνεία», 14, 5, ὁ.π., σ. 86.

θελήσει –συνεχίζει ο Καδάσιλας– να δει τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ μέσω ὧσων πράττουν οἱ ἐλεήμονες, δὲν θὰ συναντήσει τίποτα ἄλλο παρὰ τὴν ἴδια τὴ Βασιλεία τῶν οὐρανῶν: «Εἴ τις ἐξ ὧν οἱ ἐλεήμονες ἄνθρωποι ποιοῦσι τὸ ἔργον τοῦ θείου ἐλέου κατιδεῖν ἐθελήσει, οὐδὲν ἕτερον εὐρήσει δυνάμενον ἢ τὴν βασιλείαν αὐτὴν»⁴.

Εἶναι, ἄραγε, τυχαῖο ὅτι τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἔχει καθαρὴ δομικὴ ὁμοιότητα μὲ τὸ προαναφερθὲν ἀπόσπασμα περὶ τῆς Εὐχαριστίας; (δεῖτε, χαρακτηριστικά, τὴ χρήση τοῦ ρήματος «σημαίνει» καὶ τῶν ὀπτικοποιήσεων). Κοντολογίς ἢ ἀλληλεγγύη, ἢ ἀγάπη πρὸς τὸν συνάνθρωπο ὡς πράξη (καὶ ὄχι ἀπλῶς ὡς συναίσθημα), ἀποτελεῖ μέσα στὴν ἱστορία εἰκόνα τῆς Βασιλείας. Εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον, μάλιστα, ὅτι πρὸς θωράκιση αὐτῆς τῆς θέσης τοῦ ὁ Καδάσιλας ἐπικαλεῖται εὐθύς ἀμέσως εὐαγγελικὰ χωρία τὰ ὁποῖα ἔχουν καὶ ἐσχατολογικὸ καὶ εὐχαριστιακὸ περιεχόμενο! Ἀφενὸς τὰ λόγια πού θὰ πεῖ ὁ Χριστὸς στὴν ἐπικείμενη ἔσχατη κρίση, «ἐπεινάσα καὶ ἐδώκατέ μοι φαγεῖν...» (Ματθ. 25: 35-36). Ἀφετέρου, τὴν περιγραφή πού ἔκανε ὁ Χριστὸς γιὰ τὸ τραπέζι τῆς Βασιλείας του, ὅπου ὁ Κύριος, ἐλεῆμων ὁ ἴδιος, θὰ διακονεῖ αὐτοπροσώπως τοὺς γλεντοκόπους: «Ἀμὴν λέγω ὑμῖν ὅτι περιζώσεται καὶ ἀνακλινεῖ αὐτούς, καὶ παρελθὼν διακονήσει αὐτοῖς» [: «σᾶς βεβαιῶνῶ πὼς θ' ἀνασκουμπωθεῖ, θὰ τοὺς βάλει νὰ καθίσουν καὶ θὰ τοὺς περιποιηθεῖ] (Λουκ. 12: 37· βλ. καὶ 22: 29)⁵. Ὁ Καδάσιλας, δηλαδή, οὔτε ὡς προσκοπισμὸ μνηκτριζεῖ τὴν ἀλληλεγγύη, οὔτε τὴν ἀπαξίωνει ὡς ἠθικισμὸ, μὰ οὔτε καὶ τὴν ἀνέχεται ὡς «καλὸ» μὲν ἀλλὰ μὴ ἀποφασιστικὸ στοιχεῖο τῆς Ἐκκλησίας. Τὴ συνδέει μὲ τὴν ἴδια τὴ Βασιλεία! Καί, φυσικά, ὁ ἅγιος Νικόλαος τὸ γνωρίζει ὅτι στὴ Βασιλεία δὲν θὰ ὑπάρχουν πεινασμένοι. Κι ὁμως, ἀπ' αὐτὸ δὲν συναγεῖ τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀλληλεγγύη εἶναι δευτερεῦον καὶ συγκυριακὸ στοιχεῖο τῆς ἱστορίας, τὸ ὁποῖο θὰ καταργηθεῖ ὅταν μεσουρανήσει ἡ Βασιλεία! Τὴν ἀλληλεγγύη πρᾶξη τὴν θεωρεῖ ἔκφραση στοιχείου μονίμου, δηλαδή τῆς ἀγάπης (καὶ μ' αὐτό, βέβαια, ὁ Καδάσιλας δὲν ἐφευρίσκει, ἀλλὰ ἀπλῶς ἀνακεφαλαιώνει τὴν πίστη τῆς Ἐκκλησίας)⁶. Ἡ ἀγαπητικὴ

4. Καδάσιλας, «Ἐρημνεῖα», 14, 5, ὁ.π., σ. 86.

5. Καδάσιλας, «Ἐρημνεῖα», 14, 5, ὁ.π., σσ. 86, 88. Τὸ ἴδιο καὶ στὸ 44, 6, ὁ.π., σ. 208. Εἶναι ἐξαιρετικὰ σημαντικὸ ὅτι τὸ πρῶτο ἐξ αὐτῶν τῶν εὐαγγελικῶν χωρίων συνεχίζεται μὲ τὴν ὑπόσχεση τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία ἀποτυπώνει τὴν ἐσχατολογικὴ σῆμαξη: «Θὰ καθίσετε πάνω σὲ θρόνους καὶ θὰ κρίνετε τὶς δώδεκα φυλὲς τοῦ Ἰσραὴλ» (30).

6. Ἡ σύνδεση τοῦ ἐλέους τοῦ Θεοῦ μὲ τὴν ἀνθρώπινη πράξη καὶ τῆς ἀνθρώπινης πράξης μὲ τὴν ἐπίτευξη τοῦ καθ' ὁμοίωσιν εἶναι, δείγματος χάριν, ἐντυπωσιακὴ καὶ στὸ ἐξῆς κείμενο τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ὅπως μᾶς τὸ δίνει ὁ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής: «Χωρὶς τὴν ἐλεημοσύνη, μένει ἄκαρπη ἡ ψυχὴ. Χωρὶς αὐτὴν, τὰ πάντα εἶναι ἀκάθαρτα καὶ ἀνώφελα. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον μποροῦμε νὰ ὁμοιωθοῦμε μὲ τὸν Θεὸ [: “ἐξισοῦσθαι δυνάμεθα τῷ Θεῷ”], εἶναι τὸ νὰ ἐλεοῦμε καὶ νὰ σπλαχνιζόμαστε. Ὁ Χριστὸς δὲν εἶπε, “ἀν πιστεύετε, θὰ εἰσάσσε ὅμοιοι μὲ τὸν Πατέρα σας”. Δὲν εἶπε, “ἀν μείνετε παρθένοι”. Ἀλλὰ, τί εἶπε: “Νὰ γίνετε σπλαχνικοί, ὅπως σπλαχνικὸς εἶναι καὶ ὁ Πατέρας σας ὁ οὐράνιος”. “Διότι ἔλεος θέλω”, λέει, “καὶ ὄχι θυσιά”. Μαξίμου, *Κεφάλαια θεολογικά, λόγος 7, Περί ἐλεημο-*

κίνηση πρὸς τὸν ἄλλον θὰ συνεχίσει καὶ θὰ εἶναι τὸ μεδούλι τῆς Βασιλείας (μᾶς τὸ ἔχει πεῖ, ἄλλωστε, κι ὁ Παῦλος, μιλώντας γιὰ τὸ τρίπτυχο «πίστις, ἐλπίς καὶ ἀγάπη»), καὶ γι' αὐτὸ ἡ διακονία, ἡ ἀλληλεγγύη, ἡ ἔμπρακτη ἀγάπη μέσα στὴν ἱστορία εἶναι ἀποφασιστικὸ στοιχεῖο τῆς φύσης τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰκὼν τῆς Βασιλείας! Ἡ πράξη εἶναι αὐτὸ ποὺ κάνει τὴν ἱστορία νὰ εἶναι ἀνοιχτὴ πορεία, ἀληθινὴ δημιουργία, κι ὄχι ἀδρανὴς ὀθὸν πάνω στὴν ὁποία ἀπλῶς προβάλλεται τὸ εἶδωλο μιᾶς πραγματικότητας ποὺ βρῖσκεται ἔτοιμη στὸ μέλλον.

Κατὰ τὴ γνώμη μου, αὐτὴ ἡ ταυτοποίηση (διακονίας καὶ Βασιλείας) δὲν ἀντιδικεῖ πρὸς τὴν προηγούμενη (Εὐχαριστίας καὶ Ἐκκλησίας). Τὸ μυστήριό τῆς Ἐκκλησίας τὸ φωτίζει ἡ ὁσμωσὴ τους (ὁ Καθάσιλος ἀναγνωρίζει τὴ διακονία ὡς στοιχεῖο τοῦ ἔσχατολογικοῦ δείπνου – δὲν θεωρεῖ ἄλλο πράγμα τὸ δείπνο κι ἄλλο τὴ διακονία), ἐνῶ, ἀντιθέτως, τὸ ἀδικεῖ κάθε θεολογικὴ κατασκευὴ ἡ ὁποία προσπερνᾷ ἢ ὑποβιβάζει τὸ μυστήριό τοῦ ἀδελφοῦ. Τὸ μυστήριό τοῦ ἀδελφοῦ, ἡ ἔμπρακτη ἀγάπη, οὔτε ἀντιπολιτεύεται τὴν Εὐχαριστία, οὔτε ὅμως καὶ ἀποτελεῖ ἀπλῶς μία ἀπὸ τίς συνέπειές της. Σὲ μιὰ κριτικὴ θεώρηση τῆς σχετικῆς μὲ τὸ θέμα μας θεολογίας τοῦ π. Ἀλεξάνδρου Σμέμαν ἔχω ὑποστηρίξει ὅτι ἡ ἀγάπη δὲν εἶναι μόνον ἐκπήγασμα τῆς Εὐχαριστίας – εἶναι καὶ ὄρος ἀλήθευσής της⁷. Ἄν τυχὸν δεχτοῦμε ὅτι ἡ Εὐχαριστία εἶναι δυνατὸν νὰ τελεστεῖ δίχως νὰ ἔχει ὡς συστατικὸ της τὸ μυστήριό τοῦ ἀδελφοῦ (αὐτὸ δὲν σημαίνει τὸ νὰ δεχτοῦμε τὴ διακονία ἀπλῶς ὡς παρεπόμενο τῆς Εὐχαριστίας;), τότε αὐτὸ θὰ σημαίνει κάτι τραγικὸ: ὅτι ἡ Εὐχαριστία εἶναι μία τελετὴ σὰν αὐτὴ τῶν ἀρχαιοελληνικῶν μυστηρίων (καὶ ὅτι κηρύττουμε ὅ,τι δηλώνει ὁ ὁ-

σύνης, PG 91, 765D (ἡ ἀπόδοση, δική μας. Τὰ χωρία ἀντιστοιχοῦν στὰ Λουκ. 6: 36, Ματθ. 9:13). Μάλιστα, στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τῆς *Μυσταγωγίας* τοῦ ὁ Μάξιμος τονίζει ἐξαιρετικὰ τὸ «ἔργον», τὴν ἔμπρακτη («κατ' ἐνέργειαν») ἀγάπη καὶ τὸ ἔλεος πρὸς κάθε ἀναγκασμένο, ὡς κάλλιστο δρόμο γιὰ τὴ θέωση, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς μᾶς ἔδειξε τὸν ἀναγκασμένο ὡς Θεό. Βλ. Μαξίμου, *Μυσταγωγία*, 24, PG 91, 713A-B. Εἶναι χαρακτηριστικὸ πῶς ὁ π. Δημήτριος Στανιλοάε σχολιάζει αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Μαξίμου – σχεδὸν προφητικὰ ὅσον ἀφορᾷ τοὺς μονισμοὺς ποὺ στοιχειώνουν τὴ λειτουργικὴ ἀντίληψή μας σήμερα: «Γιὰ νὰ δείξει ὅτι οἱ ἐξηγήσεις του δὲν προτρέπουν στὸ κλεισιμο τῶν ἀνθρώπων μέσα στὴ μοναχικὴ θεωρία τοῦ Θεοῦ, ὁ ἅγιος Μάξιμος τελειώνει τὸ ἔργο του μ' ἓνα ἐγκώμιο, ἀφιερωμένο στὴν εὐσπλαχνία καὶ στὴν ἀγάπη πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. Θέτει αὐτὲς τίς ἀρετές, ὅπως καὶ στὰ ἄλλα ἔργα του, πάνω ἀπὸ κάθε τί». Βλ. *Μυσταγωγία τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ* (εἰσαγωγή - σχόλια πρωτοπρ. Δημήτριος Στανιλοάε, μτφρ. Ἰγνάτιος Σακαλῆς), ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 1973, σ. 248.

7. Θανάσης Ν. Παπαθανασίου, «Ἡ Ἐκκλησία ὡς ἀποστολή. Ἕνα κριτικὸ ξανακοίταγμα τῆς λειτουργικῆς θεολογίας τοῦ π. Ἀλεξάνδρου Σμέμαν», *Θεολογία* 80 (2009), ἰδίως σσ. 86-90 καὶ 101-108. Τὴν ἀμφιβολία γιὰ τὴν θεώρηση τῆς ἀγάπης μόνον ὡς ἐκπήγασμα τῆς εἶχα πρωτοεκφράσει στὸ ἄρθρο «Ἡ τρομοκρατία τῶν ἀντιτρομοκρατῶν ἢ ἡ ἀπελευθέρωση ὡς ἐργολαβία», *Σύναξη* 82 (2002), σσ. 63-64. Σημειωτέον ὅτι μιλώντας ἐδῶ γιὰ ἀγάπη ὡς ὄρο ἀλήθευσης τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ γεγονότος, δὲν ἐννοῶ τὴν ἀφιξὴ σὲ μία τάχα ἠθικὴ τελειότητα, ἀλλὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς ἀγάπης ὡς ὕψιστου κριτηρίου καὶ τὸν φιλότιμο προσανατολισμὸ τοῦ βίου πρὸς αὐτὴν – μὲ ὅλες τίς ἀνεπάρκειες καὶ ἀστοχίες του.

ρος «ριτουαλισμός»)! Ἡ θεολογία μας ὀφείλει, στίς διαδεδομένες ἐξαίσιες παραστάσεις τῆς Βασιλείας ὡς σύναξης τῶν ἀποστόλων πέριξ τοῦ Χριστοῦ καὶ ὡς κοινοῦ δείπνου, νὰ συναριθμήσει τὴν (λησημονημένη;) παράσταση τοῦ διακονοῦντος Χριστοῦ (καὶ ἄς μοῦ συγχωρεθεῖ ἡ ἐπανάληψη: τοῦ ἐσχατολογικοῦ διακονοῦντος Χριστοῦ – ὄχι ἀπλῶς τοῦ ἱστορικοῦ!).

Μερικὲς ἐξακτινώσεις

Ἡ λειτουργικὴ θεολογία τοῦ Καθάσιλα ἔχει κι ἄλλες κοινωνικὲς ἐξακτινώσεις. Ὅπως ἔχω ὑπογραμμίσει ἄλλοτε⁸, ἡ ὀπτική του, ὅσον ἀφορᾷ τὰ ὑλικά τῆς θείας Εὐχαριστίας, δὲν εἶναι «χημική». Ὡς συστατικά τοῦ ἄρτου, δηλαδή, δὲν βλέπει ἀπλῶς ὅ,τι θὰ δεῖ ἓνα μικροσκόπιο (τὸ σιτάρι, τὸ νερό, τὸ ἀλάτι κ.λπ.), ἀλλὰ καὶ τὸν ἀνθρώπινο κόπο, τὴν ἀνθρώπινη εὐρηματικότητα καὶ δράση ἢ ὁποῖα ἐνυπάρχει στὸ φτιάξιμο τοῦ ψωμοῦ. Ἡ ὀπτικὴ αὐτὴ ἀνοίγει μιὰ εὐρύχωρη προοπτικὴ, ἡ ὁποῖα ἀφορᾷ ἀδιάζευκτα καὶ τὴ λειτουργικὴ ἐμπειρία, καὶ τὴν ἀποστολὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τίς κοινωνικὲς σχέσεις, στὸ πλαίσιο τῶν ὁποίων λειτουργεῖ τὸ ψωμί. Καὶ ὡς «κοινωνικὲς σχέσεις» δὲν ἐννοῶ μόνο τὴν διαπροσωπικὴ ἐπικοινωνία, ἀλλὰ καὶ τὴν ὅλη συγκρότηση τοῦ κοινοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Ὑπάρχει, ὡς γνωστόν, μιὰ μακρότατη παράδοση, ἡ ὁποῖα ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, συνεχίζει στὴν Καινὴ καὶ διαπερνᾷ τοὺς Πατέρες, παράδοση ἡ ὁποῖα βλέπει τὸ ψωμί ὄχι μόνο ὡς πρᾶγμα, ἀλλὰ καὶ ὡς συμβολικὸ πεδίο ὅπου φύονται ἡ ἐργασία, ἡ ἐκμετάλλευση, ἡ ὀδύνη, ἡ δικαιοσύνη κ.λπ.⁹ Εἶναι χαρακτηριστικὸ πῶς ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰακώβου ζωγραφίζει ὀλοζώντανα (καὶ καταγγέλλει) μιὰν ἀνεστραμμένη Εὐχαριστία: τὸ ἀπλήρωτο μεροκάματο τῶν ἐργατῶν, λέει ὁ Ἰακώβος, κραυγάζει καὶ ἡ διαμαρτυρία αὐτὴ φτάνει στὰ αὐτιά τοῦ Κυρίου (Ἰακ. 5: 4). Στὴν ὀπτικὴ τῶν πλουτοκρατῶν, δηλαδή, τὰ ὑλικά τῆς κτίσης δὲν ἀποτελοῦν ὑλικὸ κοινωνίας. Δὲν κλῶνται καὶ δὲν διανέμονται. Ἐγκλιβωτίζονται στὴν ἀτομικότητα τῆς ἰδιοκτησίας. Ἐγκλειστα ἐκεῖ, οὔτε ἀναφέρονται στὸν Θεό, οὔτε προσφέρονται στοὺς συνανθρώπους. Τὸ μόνο, λοιπόν, ποῦ φτάνει στὰ αὐτιά τοῦ Θεοῦ, εἶναι ἡ οἰμωγὴ ἀπὸ τὴ διάρρηξη τοῦ κοινωνεῖν.

Ἀντιθέτως πρὸς αὐτό, ἡ Ἐκκλησία εἰσηγείται μιὰ εὐχαριστιακὴ στάση, ἡ ὁποῖα δὲν ἔχει νὰ κάνει μονάχα μὲ τὴν διεκπεραίωση μιᾶς τελετῆς, ἀλλὰ μὲ τὸν ὅλο τρόπο ζωῆς. Ὅπως ἔχει ἐπισημανθεῖ, ἡ Εὐχαριστία δομεῖται πέριξ τεσσάρων θεμελιωδῶν καὶ ἀμετάβλητων πρᾶξεων: α. Τῆς λήψης τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου καὶ τῆς τοποθέτησής τους στὴν τράπεζα,

8. «Μόνο μὲ ψωμί; Μόνο μὲ κρασί;», ὁ.π., ἰδίως σσ. 61-64.

9. Βλ. Θανάσης Ν. Παπαθανασίου, *Κοινωνικὴ δικαιοσύνη καὶ Ὁρθόδοξη θεολογία*, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2006³, σσ. 15-19.

β. Τῆς εὐχαριστήριας προσευχῆς, γ. Τῆς κλάσης τοῦ ἄρτου, καὶ δ. Τῆς διανομῆς τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου. Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν τῶν πράξεων δηλώνει τὸ ἱεραποστολικὸ ἄνοιγμα ὡς συστατικὸ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ γεγονότος¹⁰. Οἱ δύο τελευταῖες, ἡ κλάση καὶ ἡ διανομή, ἀφοροῦν ἰδιαίτερα τὸ τωρινὸ θέμα μας καὶ φωτίζουν ἀκόμα περισσότερο τὸ ποιὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀποστολῆς. Δὲν ὑφίσταται αὐθεντικὸς εὐχαριστιακὸς τρόπος ὑπαρξῆς ἂν ἡ κλάση καὶ ἡ διανομή δὲν ἀποτελοῦν αἴτημα ἐμπράγματος μεταμόρφωσης τῆς καθημερινότητος (σὰν αὐτό, δηλαδή, πού δοκιμάστηκε στὴν πρώτη ἐκκλησία τῶν Ἱεροσολύμων καὶ ὀδήγησε στὴν ἀνάδειξη τῶν ἑπτὰ διακόνων). Δὲν θεωρῶ, λοιπόν, καθόλου τυχαῖο ὅτι ὁ Καβάσιλας ἔχει ψηλαφήσει καὶ αὐτὴ τὴ διάσταση. Στὸ ἔργο του *Λόγος κατὰ τοιζόντων* ἔκρινε τὸ ἐκμεταλλευτικὸ πιστωτικὸ σύστημα τῆς ἐποχῆς του μὲ βάση τὸ εὐχαριστιακὸ ἦθος. Τὸ κείμενο αὐτό (θεολογικὸ καὶ ταυτοχρόνως πολιτικὸ μὲ τὴν εὐρεία ἔννοια, ὅπως καὶ τὸ σχετικὸ ὑπόμνημα πού ἀπέστειλε στὴν αὐτοκράτειρα Ἄννα Παλαιολογίνα τὸ 1351¹¹) καταγγέλλει ἀκριδῶς τὴ σχιζοφρένεια νὰ τελεῖται ἡ θεία Εὐχαριστία ὡς θρησκευτικὴ τελετὴ ἢ ὁποῖα δὲν διαποτίζει τὴν καθημερινότητα καὶ δὲν ἐπαληθεύεται στὶς ἀνθρώπινες σχέσεις. Ἄν τυχὸν ἡ ζωὴ σου δεσπόζεται ἀπὸ περιφρόνηση πρὸς τὸ ψωμί, τὸν κόπο καὶ τὴν ἐλευθερία τοῦ ἄλλου, τότε σκέψου –λέει ὁ Καβάσιλας στὸν τραπεζίτη– πόσο φοβερὸ εἶναι νὰ τοιμᾶς νὰ λαμβάνεις ἐσὺ τὴν Εὐχαριστία! Πόσο φριχτὸ εἶναι νὰ δέχῃσαι τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ λύτρο αἰχμαλώτων, τὴ στιγμὴ πού ἐσὺ κρατᾶς δοῦλο τὸν συνάνθρωπό σου! Πόσο αἰσχρὸ εἶναι νὰ συμμετέχεις στὸ ἴδιο τραπέζι μὲ αὐτὸν πού ἀντιμάχεσαι!¹²

Στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς φιλόανθρωπος στάσης, ἀξίζει νὰ προσέξει κανεὶς μιὰν ἰδιαίτερη ἀνοιχτότητα τοῦ Καβάσιλα. Ὁ ἅγιός μας ἐπισημαίνει ὅτι κατὰ τὴ θεία Λειτουργία οἱ πιστοὶ ἀναπέμπουν δεήσεις «ὄχι μόνο γιὰ τὴν Ἐκκλησία καὶ τὸ βασίλειο..., ἢ εἰδικὰ γιὰ ὅσους βρῖσκονται σὲ κίνδυνο, ἀλλὰ γενικῶς γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ὁλόκληρης τῆς οἰκουμένης», ἀπλούστατα ἐπειδὴ οἱ Χριστιανοὶ γνωρίζουν ὅτι ὁ Κύριός τους εἶναι κοινὸς Κύριος ὅλων καὶ ὅτι ἐνδιαφέρεται γιὰ ὅλους. Ἄν, συνεπῶς, φροντίζει κανεὶς τοὺς συνανθρώπους –καταλήγει ὁ Καβάσιλας–, τότε τιμᾶ τὸν Θεὸ περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ τοῦ προσφέρει θυσία¹³. Τὰ λόγια

10. Βλ. «Μόνον μὲ ψωμί; Μόνον μὲ κρασί;», ὁ.π., σ. 71.

11. Rodolphe Guiland, «Le Traité inédit 'Sur l' Usure' de Nicolas Cabasilas», *Εἰς Μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, Ἐν Ἀθήναις 1935, σσ. 269-277. Βλ. χαρακτηριστικὰ σ. 277, ὅπου ἐπικαλεῖται τοὺς ἅγιους ὡς συνήγορους τοῦ στὸν ἀγῶνα τοῦ κατὰ τοῦ ἔντοκου δανεισμοῦ, παρ' ὅλο πού στὸ κείμενο αὐτό (προφανῶς ὡς ἐκ τῆς φύσεώς του) ἡ πολιτικὴ ἐπιχειρηματολογία εἶναι ἐκτενέστερη ἀπὸ τὴ θεολογική.

12. Νικόλαος Καβάσιλας, *Λόγος κατὰ τοιζόντων*, PG 748D-749A.

13. Καβάσιλας, «Ἐρμηνεία», 13, ὁ.π., σσ. 84. Στὴ συνέχεια διευκρινίζει ὅτι «δὲν εὐχόμεσθε μόνο γιὰ τὰ ἀγαθὰ πού συντελοῦν σὲ ψυχικὴ ὠφέλεια, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ ἀναγκαῖα σωματικὰ ἀγαθὰ, “γιὰ εὐκρασία ἀέρων, γιὰ εὐφορία τῶν καρπῶν τῆς γῆς”, γιὰ νὰ γνωρί-

του αυτά καταδεικνύουν την μόνη θεμιτή διαπλοκή στη ζωή της Ἐκκλησίας: τῆ διαπλοκή *Λειτουργίας* καὶ *διακονίας*. Ἐπί πλέον, μᾶς δίνουν καὶ μία ιδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα πληροφορία: ὅτι, ἀντίθετα πρὸς τὴν κυρίαρχη βυζαντινὴ ἰδεολογία, ἡ ὁποία μὲ τὸν ὄρο «οἰκουμένη» δήλωνε μόνο τὸ θεωρούμενο ὡς πολιτισμένο τμήμα τῆς γῆς, δηλαδή τὴν αὐτοκρατορία¹⁴, ὁ ἅγιος Νικόλαος δὲν ταύτιζε τὴν οἰκουμένη μὲ τὴν αὐτοκρατορία. Ἄλλωστε καὶ στὸ ἄλλο σημαντικό ἔργο του, τὸ *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*, εἶναι σαφές ὅτι τὴν οἰκουμένη τὴν ταυτίζει μὲ τὸ σύνολο τῆς γῆς. Ὁ Χριστός –λέει– ἀνέθεσε στοὺς μαθητές του τὴν κηδεμονία ὁλόκληρης τῆς οἰκουμένης, καθιστώντας τοὺς ἄρχοντες σὲ ὁλόκληρη τὴ γῆ¹⁵. Παρέλκει νὰ σχολιάσουμε ἐδῶ ὅτι θὰ εἶναι κορυφαία στρέβλωση ἂν οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἄνθρωποι νοήσουν τὶς ἐκφράσεις αὐτές (κηδεμονία, ἄρχοντες) κατακτητικὰ καὶ θεοκρατικὰ κι ὄχι διακονικὰ καὶ θυσιαστικὰ.

Ἐπίμετρο

Στὸ κείμενό μου αὐτὸ ἐξέθεσα ἕναν συγκεκριμένο προβληματισμό. Δὲν ἐπιχειρῶ, δηλαδή, προσωπογραφία τοῦ ἁγίου Νικολάου, οὔτε ἀποτίμηση συνολικὰ τοῦ ἔργου του. Μόνο ἐν παρόδῳ, λοιπόν, σημειῶνω ἐδῶ ὅτι ἡ ὅλη κοινωνικο-πολιτικὴ στάση του, καὶ μάλιστα μέσα στὴν ἱστορικὴ συνάφεια τῆς ζηλωτικῆς ἐξέγερσης καὶ τῶν ἀντι-αριστοκρατικῶν κοινωνικῶν αἰτημάτων τῆς στῆ Θεσσαλονίκη τοῦ 14ου αἰ.¹⁶, πρέπει νὰ μελετηθεῖ ἰδιαιτέρως. Ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα δείχνει ὅτι πολιτικὰ ὁ Καβάσιλας ἐκλινε πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Καντακουζηνό (μὲ τὸν ὁποῖον εἶχε ταχθεῖ ἡ ἀριστοκρατία) κι ὄχι πρὸς τὸν Ἰωάννη Παλαιολόγο (μὲ τὸν ὁποῖον συντάχθηκαν οἱ λαϊκὲς μάζες). Ἡ στάση αὐτὴ μπορεῖ νὰ δημιουργεῖ τὸ ἐρώτημα «γιατί ὄχι μὲ τοὺς ζηλωτές;». Ἡ ἀπάντησή, σὲ κάθε περίπτωση, δὲν θὰ πρέπει νὰ εἶναι βιαστικὰ φορμαλιστικὴ, ἀλλὰ νὰ συνεξετάζει τὴν ὅλη βιοτὴ καὶ τὸ ὅλο ἔργο του. Ὡς ἕνα πεδίο πού ἀποτυπώνει τὴ συνθετότητα τῆς συγκυρίας (καὶ τῆς ἔρευνας πού πρέπει νὰ γίνεῖ) θεωρῶ τὸ κείμενο τοῦ Καβάσιλα *Λόγος περὶ τῶν παρανόμως τοῖς ἄρχουσι ἐπὶ τοῖς ἱεροῖς τολμωμένων*, τὸ ὁποῖο, κυρίως ὑπὸ τὸ βάρος τῆς γνώμης τοῦ καθηγητῆ Oreste Tafrali, εἶχε θεωρηθεῖ πραγματεία κατὰ τῶν ζηλωτῶν, ἀλλὰ ὁ Ihor

σομε ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ὄλων αἴτιος καὶ χορηγὸς καὶ νὰ κυττάζουμε μόνο πρὸς ἐκεῖνον, ἀφοῦ ὁ Χριστὸς παρήγγειλε καὶ τὸν ἄρτο τὸν καθημερινό [σ.σ. στὸ πρωτότυπο: «τὸν ἄρτον... τὸν καθημερινόν»] νὰ ζητοῦμε ἀπὸ αὐτὸν μαζί μὲ τὰ ἄλλα».

14. Βλ. Dimitri Obolensky, «The Principles and Methods of Byzantine Diplomacy», *Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines*, 1, Beograd 1963, σσ. 52-53.

15. Καβάσιλας, «Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς», 6, *Φιλοκαλία τῶν Νηπτικῶν καὶ Ἀσκητικῶν*, 22, ὁ.π., 560.

16. Γιὰ τὴ φυσιογνωμία τῆς ζηλωτικῆς ἐξέγερσης καὶ τὰ ἐρωτήματα πού ἀντιμετωπίζει ἡ ἔρευνα, βλ. π. Γεώργιος Μεταλληνός, «Ἦσυχαστὲς καὶ Ζηλωτὲς. Πνευματικὴ ἀκμὴ καὶ κοινωνικὴ κρίση στὸν βυζαντινὸ 14ο αἰώνα», στοῦ ἰδίου, *Ἑλληνισμὸς Μαχόμενος*, ἐκδ. Τήνος, Ἀθήνα 1995, σσ. 13-40.

Ševčenko υποστήριξε ότι αποτελεί γενικότερη έκφραση αντίθεσης προς πολιτικούς και επισκόπους και ότι πρέπει να αποσυνδεθεί ολότελα από το ζηλωτικό ζήτημα. Όπως και να 'χει πάντως το θέμα, κάποια ενδιαφέροντα σημεία του κειμένου είναι ότι ο Καβάσιλας υπερασπίζεται τη μοναστηριακή περιουσία, εμφανίζει τους μοναχούς ως διαχειριστές κι όχι ως ιδιοκτήτες της, ψέγει την οικονομική έκμετάλλευση των πιστών από τους επισκόπους και αρνείται στην πολιτεία το δικαίωμα να δημεύσει τη μοναστηριακή περιουσία, ακόμα κι αν το έκανε για να ενισχύσει την άμυνα της χώρας (παρ' ἄλλο, μάλιστα, που η αυτοκρατορία ήταν ἐμπερίστατη· τὸ 1430, ὀγδονταπέντε χρόνια μετά από τὰ σχετικά κείμενα τοῦ Καβάσιλα, ἡ Θεσσαλονίκη κατελήφθη ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς Τούρκους)¹⁷. Ὁ Καβάσιλας δὲν δικαιολογεῖ τὴ δήμευση, οὔτε ἂν γίνεται στὸ ὄνομα τῆς στήριξης τῶν φτωχῶν. Θεωρεῖ ἀστοχία τοῦ ἐπισκόπου νὰ θρέψει μὲν τὰ σώματα τῶν φτωχῶν, νὰ σπρώξει δὲ στὴν ἀμαρτία (στὸ μίσος ἐναντίον τοῦ δημειονοτος) τὴν ψυχὴ τοῦ ὑφισταμένου τῆ δήμευσης¹⁸. Ἡ ἰδιομορφία τῆς θέσης τοῦ Καβάσιλα ἐγκνείται στὸ ὅτι δὲν ἀρνεῖται τὴν φιλανθρωπία, ἀλλὰ ἀπορρίπτει κάθε μέτρο που δὲν προϋποθέτει τὴ σύμφωνη γνώμη ὅλων τῶν μερῶν¹⁹. Προφανῶς, στὸ ἐν λόγω ἔργο τάσσεται ἐναντίον μιᾶς κοινωνικῆς μεταρρύθμισης μὲ ἀναγκαστικὸ χαρακτήρα, προδήλως, ὅμως, ἀντίθετα πρὸς ἄλλους, ριζοσπαστικότερους ἐν προκειμένῳ, Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Γιὰ παράδειγμα, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων δήλωνε ὅτι προκειμένου νὰ βοηθηθοῦν οἱ φτωχοί, δὲν εἶναι καθόλου κακὸ ἂν μπορούσε κανεὶς νὰ σκαρφιστεῖ τρόπους ὥστε ἀκόμα καὶ νὰ γδύσει τοὺς πλουσίους²⁰ (πρβλ. τὴ θέση τοῦ ἁγίου Ἰωάννη Χρυσοστόμου, ὅτι δὲν εἶναι φταίχτες ὅσοι παρανομοῦν πιεζόμενοι ἀπὸ τὴν πείνα²¹), ἐνῶ ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1289-1293 καὶ 1303-1309) καὶ ἐκ τῶν πρώτων εἰσηγητῶν τοῦ ἡσυχασμοῦ, πρωτοστάτησε σὲ μέτρα κοινωνικῆς μεταρρύθμισης καὶ συνάντησε σφοδρὴ ἀντίθεση ἀπὸ ἐπισκόπους καὶ μοναχοὺς, ὅταν ἐπεχείρησε νὰ διαθέσει μοναστικὴ περιουσία ὑπὲρ τῶν ἀδυνάτων²². Ἡ στάση τοῦ Καβάσιλα ἀπέναντι στὸ συγκεκριμένο ζήτημα ἦταν, προφανῶς, ἡ χαρακτηριστικὴ ὀρισμένων ἀριστοκρατικῶν κύκλων, οἱ ὁποῖοι, ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ, ἔψεγαν μὲν τὴν κοινωνικὴ ἀδικία καὶ τὴν πολιτικὴ διαφθορά, ἀλλὰ δὲν εἶχαν ἀληθινὴ ἐμπειρία τῶν χαμηλῶν τάξεων καὶ δὲν προχωροῦσαν ιδιαίτερα σὲ κοινωνικὴ δράση²³. Κατὰ πόσο, βέβαια, ἡ ἀντίθεση τοῦ Καβάσιλα πρὸς τὴν ἀναγκαστικότητα τῶν κοινωνικῶν μέτρων εἶναι συμ-

17. Ihor Ševčenko, «Nicolas Cabasilas' "Anti-Zealot" Discourse: A Reinterpretation», *Dumbarton Oaks Papers* 11 (1957), σσ. 79-171, καθὼς καὶ Ihor Ševčenko, «A Postscript on Nicolas Cabasilas' "Anti-Zealot" Discourse», *Dumbarton Oaks Papers* 16 (1962), σσ. 403-408.

18. Ševčenko, «Discourse», ὁ.π., σσ. 121-122.

19. Ševčenko, «Discourse», ὁ.π., σ. 118.

20. H. Deléhay, «Une Vie inédite de S. Jean l'Aumônier», *Analecta Bollandiana* 45 (1927), σ. 45. Πρβλ. Ševčenko, «Discourse», ὁ.π., σ. 148.

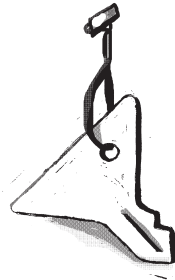
21. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ὁμιλίαν* ἰδ', PG 60, 535.

22. John L. Boojamra, *The Church and Social Reform. The Policies of the Patriarch Athanasios of Constantinople*, ἐκδ. Fordham University Press, New York 1993, σσ. 48, 104.

23. Boojamra, ὁ.π., σ. 11.

βατή με τὸ υπόμνημά του, με τὸ ὁποῖο ζητοῦσε τὴ νομοθετικὴ παρέμβαση τῆς αὐτοκράτειρας κατὰ τῶν τοκογλύφων (καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο κάναμε λόγο σὲ ἄλλο σημεῖο), εἶναι ἓνα ἐρώτημα. Ἐνδιαφέρον στὸ προκείμενο εἶναι καὶ τὸ γεγονός ὅτι σὲ ἓνα ἀνώνυμο χειρόγραφο ὑπὸ τὸν τίτλο *Πρὸς τοὺς ἐν ταῖς ἐξουσίαις*, τὸ ὁποῖο πιθανολογεῖται ὅτι εἶναι τοῦ Καβάσιλα (καὶ δὴ ἐκδοχὴ τῆς προμνημονευθείσας πραγματείας του *Λόγος περὶ τῶν παρανόμων...*), ὁ συγγραφέας φαίνεται νὰ συγκρούεται μὲ μεγαλογαιοκτήμονες, καθ' ὅσον καυτηριάζει ἀνθρώπους ποὺ ἀναγκάζουν τοὺς πένητες καὶ τοὺς ἀσθενέστερους νὰ ἀγοράζουν καὶ νὰ πωλοῦν παρὰ τὴ θέλησή τους²⁴.

---

24. Ihor Ševčenko, «The author's draft of Nicolas Cabasilas' "Anti-Zealot" discourse in Parisinus Graecus 1276», *Dumbarton Oaks Papers* 14 (1960), σσ. 179-201.